

ՀԱՅԱՑԻ ՀՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ԴԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ

ՅՈՎԱԾՓ ՎՐԴ. ՍԱՆՏԱԼՃԵԱՆ

Ե. ՌԻՐԱՐՏՈՒ, ՌԻՐԱՐՏԻ ՌԻՐԱՍՏՈՒ:

Սարգոնէն զերջ Նաիրի անունն կարծես կ'անյայտանայ. վասնզի ուրիշ անուն մը՝ որ կանխաւ ծանօթ էր, կը զօրանար, կը տարածուէր եւ աւաջնայն տեղը կը զբաւէր: Այս անունն էր «Ուրարտու» որ յունարէն ռուքէ 'լերինք' եւ արտա 'բարձունք ան'. բարձրացեալք՝ բառերէն է (175ա): Այս անունն՝ որ որոն տեղական ժողովրդոց լեզուէն յառաջ եկած է նախապէս՝ չիլէ մ'աւելի ընդարձակութեամբ կարնոյ դաւառին կը տրուէր: Ասուրնաձիրարաղ (Ք. ա. 885-860) առաջինն էր որ իւր Առաջնակերպ (անդղ. standard) արձանագրութեան մէջ (տող 9) Ուրարտի (Ուրարտու) անունը կը յիշէ. իսկ իւր որդին Սաղմանասար Բ (Ք. ա. 860-825) անոր դիրքը մեղէ կը յայտնէ՝ էրբ իւր Մեմաքարի արձանագրութեան մէջ (Բ, 45-48) կ'ըսէ. «Ինչո՞ւ տիէն (176) Ելայ, Արձանիային (177) վրայէն անցայ, Սուխմի (178) երկրին մօտեցայ ... Սուխմիէն Ելայ, Դախիին երկրին վրայ իջայ ... Դախիինէն ելայ Ուրարտացի Արամիին Թաղաւորական քաղաքն Արգասկունին մօտեցայ»: Ապա ուրեմն՝ Ուրարտու յառաջագոյն հասարակ լիճակ մը, Արածանոյ կամ արեւելեան նիւթատայ աջակողմը կը գտնուէր, եւ իւր գլխաւոր քաղաքովն Դախիին երկրէն անդին էր: Վերոյիշեալ երկիրներուն յաջորդութեանց որոշ ընթացքներով մեր հետազոտութիւնը՝ կը հասնինք կարնոյ դաւառին հարաւայ արեւելակողմը, ուր կը գտնենք Արձն քաղաքը, որ անտարակոյն նոյն իսկ Արգասկուն կամ Արքասկուն եւ Արգասկունու քաղաքն էր: Ըսա հետեւորդի՝ Ք. ա. Իններորդ դարուն առաջին կիսոյն մէջ Ուրարտու նոյն իսկ կարնոյ գաւառին դիրքը կը զբաւէր, հաւանականօրէն չիլէ մ'աւելի տարածութեամբ: Եթէ Ասուրնաձիրարաղայ «Առաջնակերպ Արձանագրութեան Դրդ տողը 9րդ տողին հետ համեմատենք, այնպէս կ'երեւայ որ Ու-

(175ա) Այս ստուգաբանութիւնը մալս մեմէ յօրինած եմ: Ասուրագտո՛ւ ո՛ւմնմ կ'ըսեն քէ Ուրարտու անունն երկու բառէ բարդեալ է, ար եւ ուրարու, որոնց առաջինն 'լեառ' եւ երկրորդն 'բարձունք' գլ. բարձր-երկիր, լիքնմ կը նշանակեն: Անհիշող եւ անյարիք բառեր են անոնք. քողով ո՛ւմնմ անմառ մեկնութիւնները, ըսեմք քէ ցայտօր հասարակաց տեսութիւնն էր քէ Ասորեստանայէ նախապէս առ-ուրտու՝ եւ յետոյ պիտակարար փոխարտու կոչած ըլլամ հնագոյն ժամանակաց հայացի երկիրները: Տես Հնքնկաւ Թալիմ-սընի մեկնութիւնը ի G. Rawlinson, Herodotus, t. IV, essay III. Ed. Schrader, Die Keilinschriften und Geschichtsforschung, 1878, էջ 30: Fr. Lenormant, Les origines de l'histoire, 1882. 2e ed., t. II, 1re partie, էջ 38-40:

(176) Անձիտ կամ Համձիք գաւառ, յարեւմտակողմն Մոփսց:

(177) Արձանի, արդի Մուրատ-Ձայ:

(178) Կարի Խաւամբէն՝ Խաթթրիի երկրակողմը արդի Սիղման աւանին վիճակն.

աւանն Մուրատ-Ձայիմ աջակողմն է:

րարտու հնայոյն ժամանակաց մէջ պարզապէս Նաիրեայ կը պատկանէր» (179) : Սաղմանասարայ Բ-ի Նիւրուտայ Յլոյ Արձանագրութեամ 28րդ եւ 30րդ տողերու համեմատութենէն անտարակոյտ նոյնպիսի հետեւութեան կը հասնինք : Սաղմանասարայ Բ-ի Նիւրուտայ Կոթողին Տարեգրութեանց համեմատ (տողք 35, 44) , այս թագաւորն 857 տարին կ'արշաւէ յՈւրարտու , որուն թագաւորն էր Արամիս(180) :

Տակաւին Ուրարտուի տարածութեան վրայ որոշ զապահար չստիինք . ստոր կը դարձանէ մասամբ իւիք նորին Սաղմանասարայ Նիւրուտայ Յլոյ Արձանագրութիւնն , որուն մէջ (տողք 30-31) կը կարդանք՝ որ այս թագաւորն իւր կառավարութեան 15րդ տարին՝ այսինքն 845ին , Վուրարտացի Արամիին քաղաքները մինչեւ ցլլուի ջրոցն Եփրատացի աւերած , քանդած է : Այս Եփրատն արեւելեան կամ Արածանին բլլալով , յայտ է թէ Ուրարտու զինակ մինչեւ 845 տարին Արամիսի գործօնէութեամբն զէպի Նոյսոյ յերան հիւսիսոյ արեւմտակողմանքը տարածուած էր(181) : Դարձեալ՝ Նիւրուտայ Կոթողին Տարեգրութեանց (տողք 141-144) համեմատ՝ Սաղմանասար Բ 833 տարին իւր բանակին սպարապետը այսպէս տարածեալ Ուրարտուին վրայ կը զրկէ , ուր կը թագաւորէր Շարիդուրիս(182) Ա : Նոյն Սաղմանասար՝ բոտ նոյն Տարեգրութեանց (տողք 174-176, 179-180) 829 տարին՝ կրկին անկամ իւր բանակը հանդերձ իւր սպարապետուն Ուրարտուին վրայ կը խաւրէ : Թուի ստոյգ թէ Ուրարտացին Ասորեստանեայ սպարապետին վրայ այս վերջին անկամ նշանաւոր յաղթութիւն մը տարած ըլլալով , իջած է Նաիրեայ նարաւոյ արեւելակողմը : Աստէն Շարիդուրիս Ա Բիշուռեանց ծովուն արեւելից հարաւակողմը Տուսպառ (Վան) քաղաքն ընտրած է յիւր նոր մայրաքաղաք , ուր մեր ազգային Թագաւորաց մէջ առաջինն եղած է զՈւրարտու մինչեւ այս քաղաքին զինակը ձգեալ տարածելու եւ հոն արձանագրութիւն մը կանգնելու : Այս փոխադրութիւնը կրնանք 828 տարին գնել : Այսպէս՝ զՈւրարտու երկայնեալ տարածեալ կը զաննէք Բարձր Հայոցմէ զէպի հարաւ արեւելից՝ Բիշուռեանց ծովուն արեւելեան եզերքը :

Այս ժամանակէն վերջ մինչեւ Սաղմանասար Գ (Ք . ա . 783-771) ցարդ յերեման եկած ասորեստանեայ արձանագրութիւնք Ուրարտու անունը չեն յիշեր : Այս թագաւորին ժամանակ Անուանակիր տարիներու ցանկին մէջ Ուրարտու անունը վեց անգամ յիշուած կը գտնենք , յորմէ դժբախտարար կարող չենք ըլլար իմանալ թէ յատկապէս Նաիրեայ ո՞ր կողմանց կ'անկնարկուի : Թագաւորապետարայ Գ-ի (Ք . ա . 745-727) Նիւրուտայ Տախտակի Արձանագրութեան մէջ (տողք 20, 24) կը տեսնենք թէ մերս Շարիդուրիս Բ (Ք . ա . Իբր 755-730) [Վուրար]տացի է եւ իւր երկիրն շլայնատարած Ուրարտուի կը կոչուին . զՏուսպառ՝ Շարիդուրեայ Բ-ի արքայանիստ քաղաքը , Տուրուսպա կը կոչէ Ասորեստանեայն , եւ մեզի իմանալ կու տայ որ այն քաղաքն Ու-

(179) Ed. Schrader, Die Keilschriften und Geschichtsforschung, Glessen, 1878, էջ 180 :

(180) Ասորեստանեայ տարագրի յատուկ ամսագրի վերջի ս տառը գրեթէ միշտ կը կրճատին : Ըստ այսմ՝ փոխանակ Վրամիս՝ Դեւոյմ՝ ինչպէս ունիմ Սաղմանասարայ Բ-ի արձանագրութիւնն , ուրարտեան Դեւոյմ տեղէն էր ըլլար Վրամիս : Արամիսեան յեղաւորում 'քարձր' կը ճշմանէ :

(181) Սաղմանասար Բ այս արշաւանց մէջ՝ Յիգրիսի արեւմտեան ճիւղոյն ազերիակոյն գնացած ըլլալով , սակէ դէպի հիւսիս արեւելից բռն իսկ Ուրարտուայ կնդրոնը յառաջացած չէ , այլ Յոյն ազերիակոյնմէ ուղղակի դէպ յարեւել գնացած ըլլալով՝ 'պատայ վերանկողմմէր հասած է :

(182) Շիդուրի՝ ըստ ասորեստանեայն :

րարտուայ մէջ էր : Դարձեալ Ուլլուբա վիճակն՝ (Անդ, տողք 28-29) որ Ծո-
փայ աշխարհին արեւելիսողմն էր, Ուրարտեայ պատկանեալ կը ճանչցուէ:
Այս Շարիդուրիո թաղաւորին ժամանակէն Ուրարտու անունն Նաիրի անուան
հետ մըցիլ կը սկսի: Սարգոնի (Ք. ա. 722-705) խորտապատույ Պալստամ
Կիծ Արամապրէն (տ. 43) կ'իմանանք թէ Ուրարտացի Ուրշա՝ ըստ մեր
սահմային արձանդորութեան մը Ռուշաս Ա (Ք. ա. իբր 730-714) ութ երկիր
ունէր, որոնց մէջ 55 ամուր եւ պարսպապատ քաղաք, եւ 11 բերդաքաղաք
կային: Ասոնք արդարեւ ընդարձակ երկրի մը կամ վիճակաց մէջ պէտք էր որ
ըլլային: Դժբախտաբար անհետսին է յականէ յանուանէ որոշել այն երկիր-
ները, որոնք անտարակոյս Ուրարտու տնտեսն տակ կը բովանդակուէին, եւ
անոր մէկ մասը կը կազմէին:

Յաւաջ ժամանակաւ՝ Մենուս Ա (Ք. ա. իբր 805, 800-780), որուն
արքայանիստ քաղաքն Տուսպաս էր, իւր բանակներովն գլխաւորապէս Վաո-
պուրականի մէջ եղած Մանաս թաղաւորութեան վրայ, եւ դէպ յարեւել
հարաւոյ՝ մինչեւ Կապուտան ծով հասած եւ Ուշին քաղաքին մօտ արձանա-
բուծութեւ մը կանգնեց էր (183): Անոր որդին՝ Արքիտատի Ա (Ք. ա. իբր 780-
755) աւելի եւս յառաջելով՝ Գարտու կամ Բարտու (184) երկրին եւս տիրած
էր: Մենուս Ա դարձեալ՝ իւր իշխանութիւնը զինու զօրութեամբ դէպ յա-
րեւմուտ մինչեւ Ալզինի (185) երկրին, Տուսպաս (186), Մուշանա (187), եւ անդր
եւս քան զԵփրատ տարածած էր: Շարիդուրիս Բ (Ք. ա. իբր 755-730) իւր
իշխանութիւնը մինչեւ Երասի ու Կուր գետոց ստորին կողմանքը զտնուած
ամէն վիճակաց վրայ տարածեց (188)։ Եւ Ռուշաս Ա մինչեւ Ալզիրա (189) վի-
ճակը՝ մերձ յարեւելեան եզերս Եւքսինեան Պոնտոսի՝ տիրած էր (190): Կարի
հաւանական է որ Երասի ու Կուր գետոց մէջ զտնուած երկրներն եւս Ու-
րարտու անուան մէջ կը փակուէին՝ այնու որ ի Տուսպաս նստող թագաւոր-
ներն Ուրարտուի թաղաւորք կը ճանչցուէին եւ այն երկրաց վրայ կ'իշխէին:
Անոր դրական մէկ օրինակը ունինք արեւմտակողման մէկ մասին համար:
Սարգոնի Տաբգրութեանց մէջ կը կարդանք որ այս թաղաւորն Ք. ա. 712
տարին Միլիդ (191) քաղաքին վրայ գործած արշաւանէն վերջ՝ անոր մօտաւոր
Տուլթարիմի քաղաքը նորէն շինել տուաւ։ զայս իշխելով կը յաւելու (Անդ,
տողք 191-193)։ Վուխու, Բուրդի, Անմուրու, Կի... , Անդուարսալիա
քաղաքները Ուրարտեայ դէմ ամրացուցի, պահակներ ըրի: Ուսի, Ուս-
իլու(?), Ուարքին քաղաքները Մոսոքի երկրին սահմաններուն վրայ շի-
նեցին: Միլիդ ու Տուլթարիմի քաղաքներն եւ Մոսոքայ երկրին Եփրատայ
արեւմտակողմն էին: Եթէ Նինուէացին Կապադովկիոյ մէջ քաղաք մը նորէն
շինել կու տայ, եւ Ուրարտիոյ դէմ չորս քաղաք ամրացուցած ըլլալը կը յի-
շէ, յայտ է թէ այս ամենայն շինութիւնք եւ կարգաւորութիւնք Ուրարտուայ
մէջ չէին, այլ Կապադովկիոյ մէջ եւ Ուրարտուայ մօտ կամ դուռը կը գտ-

(183) Մեր հաւաքածոյի մէջ Թիւ 2*:

(184) Կապուտան ծովու հարաւոյ եւ արեւելից հարաւոյ կողմանք վիճակ մը:

(185) Ըստ առաքեալեան արձանագրութեանց՝ Ալզի, Եկեղեց գաւառ:

(186) Մոփաց աշխարհը, սակայն նուազագոյն տարածութեամբ:

(187) Մոփաց կողմայ գաւառ:

(188) Տես մեր հաւաքածոյի մէջ արձանագրութիւն Թիւ 27 եւ 28:

(189) Անարա գաւառ Կազիսի:

(190) Նայմ հաւաքածոյի մէջ արձանագրութիւն Թիւ 25:

(191) Միլիսիմէ, որ արդի Մողաթիա քաղաքէն քիչ մը հեռու՝ գէպ յարեւել շին-

ւած էր:

յըւէին, եւ ապահովակէս անկէ զալիք ապագայ հնարաւոր յարձակմանց զէմ գոլշանալու համար զանոնք շինել տուած էր Ասորեստանեայն: Ուստի կրրանաք ատուղութեամբ ըսել թէ Սարգոն՝ Հայոց Մեծաց արեւմտակողման ծագաց զոնեայ վերին կէսը՝ Ուրարտուայ եւ ասոր սահմանադիրոց երկիրներ կր ճանչնար: Այս սահմանադրութե կից էին Մոսորայ երկրին, որուն հիւսիսայ արեւելեան մասն դարերով յետոյ Փոքր-Հայք կոչուեցաւ: Թէ վերոյ յիշեալ սահմանադիրոց երկիրներն Ուրարտուայ կր պատկանէին՝ կր հաստատուի նաեւ Ս. Գրքէն, որ Սենեքերիմայ Հայրասպան որդւոց համար կ'ըսէ թէ զգերծան յերկիրն Արարատայ (Բ/Դ Թագ. ԺԹ, 37), ինչպէս կանխաւ տեսանք, այս բառերուն բացատրութիւնը կը գտնենք Արիւդենեայ քով, որ Հայրասպան եղբայր զորաց համար կ'ըսէ թէ Բիւզանդացւոց քաղաք մղուեցան(192), յորմէ եւ կ'իմանանք թէ այս քաղաքն արեւմտեան Եփրատայ ստորին կողմը՝ Իկեղեաց գաւառին Վժան քաղաքն էր: Արարատ անունն աստէն իրր աշխարհագրական-քաղաքական՝ Ուրարտու անունն հետ նոյն է: Այս ժամանակներէն վերջ՝ Ուրարտու անունն Պահիր-Բէլ(193) կուսակալին հաւանականօրէն Սենեքերիմայ (Ք. ա. 705-682) դրած նամակին մէջ (տ. 6) եւ Ասորբանիքաղայ (Ք. ա. 668 - իրր 638) Տաքեգրութեանց մէջ (Ժ, 40) զործածուած է. ասկայն ասոնք երկրին տարածութիւնը ցուցնելու որոշ խօսք կամ նկարագիր չունին:

Դարեհի Առաջնայ (Ք. ա. 521-485) Պիսիտունի երեքիգուհան Արամնագրութեան Բարեյոնական խմբագրութեան մէջ (տողք 49-53) Ուրարտու անունն տեղ Ուրաստու գործածուած է: Սոյն բարեյոնական ձեւը կը գտնենք նաեւ Նաբըլ-Ի-Ռուստամայ NRe Արամնագրութեան Բարեյոնական խմբագրութեան 16րդ տողին մէջ: Ուրարտու եւ Ուրաստու անուններն Դարեհի Առաջնայ ի Պիսիտուն Արամնագրութեան Պարսկական խմբագրութեան մէջ տեսնուած (Ա, 15. Բ, 32-34, 39, 44, 50, 52, 59, 63) Արմ'ինա եւ Արմանիա անունաց համազօր են ըստ ամենայնի: Արդ՝ Արմ'ինա (= Արմենիա) աշխարհին տարածութիւնն էր այնպիսի՝ որ Քսենոփոն Ք. ա. 401 տարին՝ արեւելեան եւ արեւմտեան մասերու բաժնուած գտաւ զայն(194), որոց առաջնոյն կուսակալն էր Որոտոս, եւ երկրորդին՝ Տիրիազ: Այս դրութիւնն ինքնին բաւական է մեզի իմացնելու թէ Ուրարտու կամ Ուրաստու կամ Արմ'ինա կրնար ունենալ եւ պէտք էր որ ունենար այն տարածութիւնը, զոր Մենուաս Ա Ք. ա. իններորդ դարու վերջերն եւ Ութերորդի սկիզբներն իւր Հայրենեաց տալու ձեռնարկեց, եւ զոր Մեծն Տրդատ Ք. ե. Երրորդ դարուն վերջին լաւորդին մէջ նորէն ստացաւ, այս է՝ տարածութիւն մ'որ կր սկսէր կապուտան ծովուն արեւելեան կողմերէն, եւ կր ձգէր մինչեւ Եփրատայ աղիզը: Այս դրութեան հակառակ որեւիցէ խորհրդածութիւն թէ՛ պատմական փաստերէ զուրկ կը մնայ, եւ թէ՛ իրաց բնական միճակին անհամաձայն կր գտնուի:

Աղգալարականն է Ուրարտու(195), 'Ուրարտացի'։

Զ. ԹՈՐԳՈՄ, ՏՈՒՆ ԹՈՐԳՈՄԱՅ, ԹՈՐԳՈՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ:

Ս. Գրոց զործածած Արարատ անունն աշխարհագրական եւ քաղաքա-

(192) Առ Սեւքեայ, Քրոնիկոն, Կրատ. Ագերեան, Մասն Ա, էջ 538:

(193) Հստ Հոմմէլայ ընթերցմամբ՝ Պուլսիսիրա-Բէլ:

(194) Քսենոփոն, Արշաւոն, Դ, գ. 4. 4. է. 25:

(195) Այս ձեւն լոկ ասորեստանայ է:

կան-տեղադրական նկարագիրներ ունի, եւ Կաստեաց-Քաղաքաց աշխարհ ասացուածն կրօնական-ազգայրականէ ծագած աշխարհագրական յորջոր- չում մըն է՝ զարդիս՝ Թորգոմ եւ Տուն Թորգոմայ յորջորջմամբ՝ ունինք անձէ մը ազդին ծագման եւ անուան եւ կացութեան յայտնութիւնը, յորմէ աշխարհագրականն անբաժին է :

Ս. Գրոց երբայական բնագրին հետեւելով՝ զԹորգոմ յիշատակուած կը գտնենք հետեւեալ չորս տեղեր՝ օրինակ գայս .

1.— Ծննդոց Գիրք, Ժ, 2, 3. «Յարեթին որդիքն. Գոմեր, Մաքոք, Մազար, Յաւան, Թորէլ, Մոսոք եւ Թիրաս : Եւ Գոմերայ որդիքն. Աշքենազ, Թրիպթ եւ Տոգարման» : Այս վերջին անունը Եօթնասանից յոյն թարգմա- նութիւնն ունի Թորգոմա՝ եւ Թորգոմա՝ (196) ձեւերով. իսկ Վուլգատան՝ Thogorma (Թորգոմա) :

2.— Մնացորդաց Ա բրոց Ա զլիտն Ծրդ եւ Ծրդ համարներն տառական ճշգրտութեամբ կը կրկնեն ինչ որ Ծննդոց գլ. Ժ, 2րդ եւ 3րդ համարներն մեղի կ'ընծային :

3.— Եզեկիէլ մարգարէ Տիւրոսի փարթաժութեան վրայ խօսելով կ'ըսէ (ԻԸ, 13-14) . «Յաւան, Թորէլ եւ Մոսոք՝ ասոնք քու վաճառականներդ էին, քու վաճառանոցիդ մէջ մարդկան անձանց ու պղնձի անօթներու տուրեւտիկ փոփոխումն կ'ընէին : Տոգարմա՝ ի մարդիկն քու տօնավաճառներուդ մէջ ձերևու, ձիււտներու եւ ջորիներու առուուոր կ'ընէին» :

4.— Եզեկիէլ մարգարէին բերանով Եհովա՝ Մոսոքայ եւ Թորէլի մեծ իշխանին Գոպայ կ'ըսէ՝ Թէ հիւսիսէն դէպի Հրէաստան իրեն արշաւել պիտի որ տայ . եւ կը յաւելու (Եզեկիէլ. ԼԸ, 4, 6) . «...Պիտի որ անեմ բերեմ պեղեմ եւ բոլոր քու գորգերդ ... զԳոմեր եւ բոլոր իր զօրաց գունդերը, Տո- գարմա՝ ի տունը՝ որ ի կողմանս հիւսիսոյ, եւ իւր բովանդատի զօրաց գուն- դերը» :

Այս 3րդ եւ 4րդ վկայութիւններն Թորգոմայ տունը եւ բնակավայրը մեղի մատնանիւ կ'ընեն : Եղան որ ըսին՝ Թէ որովհետեւ մարգարէն տեղ մը ձերև ու ջորիներ, եւ տեղ մ'աւ գհիւտիս կ'անկնարկէ, անոնցմով մէկ մը Թէ՝ զհայաստան եւ Թէ՝ զՓոռլգիս կամ զԿապադովկիա միանգամայն կրնայ իմանալ . որովհետեւ Թէ՝ Փոռլգիս եւ Թէ՝ Արմենիա իրենց ձիւրուն կողմանէ անուանի էին, եւ այս երկու երկիրներուն ժողովուրդներն իրարու ազգակից էին, եւ Թէ՝ այս երկու երկիրներն եւս Պաղեստինոյ նկատմամբ հիւսիսա- կողմն էին :

Թողով ի իսց քանի մը մատենագրաց վարկպարագի խորհրդածու- թիւները, պէտք է որ ըսնք Թէ երեւելի հեղինակաց կարծիքն երեքի կը բաժնուին : Թորգոմ կամ Տուն Թորգոմայ անուամբ ոմանք Փոքը Ասիոյ ա- րեւելեան մասը կ'իմանան, այս է՝ զԿապադովկիա եւ զՓոռլգիս . ուրիշ հե- յիւսակները՝ Մեծ Հայոց արեւմտեան մասը . իսկ այլ՝ զՄեծ Հայս առ Հաստ- րակ, բառին պարզապէս աշխարհագրական եւ ազգագրական նշանակու- թեամբք :

Առաջին տեսութեան մեր հերքմամբ պատասխան՝ երկրորդ նա՝ Թէ երրորդ տեսութեան հաստատութեան կ'օգնէ : Արդարեւ, Եզեկիէլ դրեթէ ու- ղիդ կարգաւ եւ ըստ աշխարհագրական գծի ուղղութեան՝ արեւմտակողմէն սկսելով դէպ յարեւելս յառաջ կը բերէ գեաւան, զԹորէլ, զՄոսոք եւ զՏուն Թորգոմայ : Ուստի կը յիշէ նախ զՅոնիա : Շատ լաւ կրնայ ըսուիլ Թէ Յոնիոյ

(196) Եօթնասանից հայերէն թարգմանութիւնն յունականից այս ձեւը կը գործածէ բնդիւմբապէս՝ մասամբ կրճատելով գայն :

արուարձանեայ էին Փոխդիւտ եւ Կապաղովկիտ, եւ այս վերջինս Թորէլի տեղ տնուած պէտք էր որ ըլլար Եղեկիէլէն. արդարեւ՝ Ասորիստանեայ սեպապիւր արձանագրութիւններուն Տարալն՝ արեւմտեան եւ միջին մասանց Կապաղովկիտ տեղերը կը գրաւէր։ Թորէլ Տարալի յարեւելից եւ ի Հիւսիսայ արեւելից սահմանակից էր Մոսոք, որուն գրացի էր Հայաստան, որ է ադաւ նշակիւի Թորդոմն։ Այս կէտը լաւ եւ առանձինն նշանակաւ ի միտ առնուլ պէտք է։ Զի՞ք ապա տեղի տարակուսի թէ մարդարէն իւր առաջին վկայութեամբ՝ Տուն Թորդոմայ անուանակոչութեամբ շիմոնեար վկայադուկիտ, եւս առաւել զՓոխդիւտ։ Եղեկիէլին երկրորդ վկայութեան մէջ տնտեսած Գոմերն մեր մատենագրաց Գամերքն է՝ որ ղէպ յարեւելս մինչեւ Եփրատայ Լղերքը կը տարածուէր, եւ ուր անտարկոյս Կիմմերեանք տիրած ըլլալովին՝ Հայոց մէջ Փոքր Ասիայ արեւելակողման մեծ մասն ասոնց անուամբ կոչուած է գոնեայ միջին ժամանակաց մէջ։ Մարդարէին այս երկրորդ վկայութեան մէջ՝ Գոմերայ անունէն անմիջապէս ետքը կոս զայ Թորդոմայ Տունն. որ է բուլ թէ այս վերջինս Կապաղովկիտ անմիջապէս արեւելակողմն եղող Հայաստան երկիրն էր։

Երկրորդ տեսութեան պալով՝ ըսինք կանխաւ թէ Տուն Թորդոմայ ըստ ըրով Հայաստանին արեւմտեան մասը եւ կամ այս մասին մէկ բաժինը համարողներն ժժ դարուն զիտնական անձանց մէջ երեւելինբէն են(197)։ Թողովոյ յայտն, Հենր. Քրիքորի խորհրդածութիւնները յառաջ բերել կարեւոր կը սեպենք. ըստ որոյ(198) «Հայաստանը... Յարեթական երկիրներուն մէջ անտեսուածն է՝ Անուշա՝ տեղացիներէն տրուած անուամբ զայն ՀԱՅԺ յորջորջել պէտք է, ո՛չ ալ նախկին Յոյներէն գործածուած եւ այնպէս առ հասարակ ճանչցուած անուամբ (Արմենիա)»։ Նոյնպէս չէ պարա զայն կոչել այն անուամբ՝ որ տնոր հարաւակողմը եղող դրացի քանի մը տեղերէն Հին ժամանակներէ ի վեր գործածուած ըլլալու է(199)։ Հապա վաղնջուց ձեւով մը, որ իւր կազմութեամբն տակաւին պարզարանեալ է. այս անունն թմբարմա է... Անունս զժուարու ընաշխարհիկ կրնա համարուիլ։ Այս անունն Միքայէլիւն(200) սկսեայ՝ Հայաստանի Հետ նոյն համարուեցաւ առ հասարակ. այնու գլխաւորապէս՝ որ Հին եւ նոր ժամանակներն այս երկիրն համարուար ձիւր ու քրիտեր կը բուծանէր (եւ այն ալ մասնաւորաբար արեւմտեան մասին՝ Եփրատայ սահմաններուն մէջ)։ Յիշեալ նոյնութիւնն ինծի ճշմարիտ եւ հաստատուն կ'երեւայ եթէ զայն՝ Թորդարմայէն ոյն անանց ի Տիւրոս վաճառականութեան վրայօք Եղեկիէլին բրած վկայութեան Հետ բաղդատենք։ ...Սակայն այսու՝ Թորդարմայի երկրին մի միայն հարաւային սահմանակողմին որոշեալ կը նշանակուի, իւր այն թէ եփրատական վերին Ասորւոց դրացի երկիր մ'էր. ապա՝ այն երկրին Հիւսիսային եւ արեւելեան կողմերն բնաւ չեն նշանակուիր, որովհետեւ՝ որչափ Յունաց եւ նոյն իսկ Հայոց մեղի աւանդած աշխարհագրական եւ պատմական տեղեկութիւններէն գիտենք, այն կողմերը բովանդակ Հայաստանի նման Հաստատար աւ-

(197) Այսպէս Fr. Lenormant, Les origines de l'histoire, Paris, 1842, հար. Բ. Լամսի Ա. էջ 405 եւ հետեւ. Knabensbauer, Eszechel, էջ 274։ Dillmann, Die Genesis, էջ 184։

(198) H. Kiepert, Պերլիմի Գիտութեանց Աղաղեմիայէն հրատարակուած 1850 տարւոյն Monatsbericht, էջ 201 եւ հետեւ.։ Տես եւ ձոյն հեղինակին Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878, էջ 75։

(199) Արարատ ըստ Հրէից, եւ Ուրարտու ըստ Ասորեստանաց, որ ասորեստանեայ գիւտ չէ։

(200) Յ. Դաւիթ Միքայէլիս՝ Գեորգիան Երաւագէտ, 1717-1791։

պելուս բնառ ապացոյց չունինք։ Ասկէ զատ՝ թէպէտ երկիրն բնական աշխարհադասական միութիւն մըն է, սակայն եթէ հայացի թալաստրոֆեան աշխարհակայութիւններուն ընդարձակուած սահմանները ի լաց տառնուք, երկիրն ի սկզբան անդ պատմական եւ ցեղական ամբողջութիւն մը չէր կայսեր, և. Նեթադրուի որ հայերէն լեզուն արեւմուտք եւ արեւելք, Եփրատայ եւ Նաբատայ կողմերը կը տրէր, ինչպէս որ իբր վկայութիւն յառաջ բերուած բազմաթիւ աշխարհագրական անուններէն յայտնի է, ցորչափ հայկական դրականութիւնն դէպ ի հին ժամանակներն կը հասնի։ Սակայն ևս աշխարհ, կանուխ ժամանակաց նկատմամբ՝ նախնական ցեղային տարբերութիւնն յայտնապէս կը տեսնուի այն աւանդութիւնէն, զոր Մովսէս Ռորենացի (Ա, 30) ի նպաստ իւրոյ սեպհական ազգայնութեան աշխարհութեւն է ի դրոյցն, ըստ որում՝ նուազաւոր ըլլաւ Մարացի ժողովուրդ մը Երասխայ երկիրներուն մէջ յԱյրարատ բնակարացաւ էր»։ Հ. Քրեքդիկն այս խօսքերն մենաւ մասամբ առարկութիւններն են, որոնք արդի լեզուագիտութեամբ եւ անթերի պատմադրութեամբ կը հերքուին։ Անոնց վրայ քիչ մը վերջ։

Երբորդ կարծիքն զԹարգման եւ զՏԱՆ Թարգման թովանդակ Մեծ Հայոց տեղ կ'առնու։ Այսպէս Եւսեբիոս իր Քրոնիկոնին (201) մէջ կ'ըսէ. «Եւ որդիք Գամբրայ Ազգանազ... Ռիվաթ... եւ Թորգոմ, եւ ի նմանէ Հայք»։ Այսպէս հայերէն թարգմանութիւնն. իսկ յոյն լեզուին ունի՝ «Թորգոմ, յորմէ Արմեն»։ Հայերը նոյնպէս Թորգոմայ սերունդ կը ճանչնայ Գեորգ Սիւնկիզդոս (202), երբ սա՝ Եզեկիէլի գլ. ԼԸ, Յորդ համարը կը մկնէ (203)։

Արդ քննենք առանց աշխուրթեան թէ արեւօք այս երբորդ տեսութիւնն ճշգրտացոյն կամ միակ ճշմարիտ է թէ ոչ՝ քան զառաջինն կամ քան զերկրորդն։ Սակայն նախ զայն շմոռնանք թէ երկրորդ կարծեաց տէր եղողներն մինչեւ ցկէս խնդրոյն մեզի հետ համամիտ են։ Արդ՝ Փոլեգիոյ եւ Կապագովիոյ ժողովուրդներն Եզեկիէլի խօսքերը ըստ ամենայն մասանց արդարացեալ յատկութիւնները չունին։ Այս ժողովուրդոց վրայօք պատմութիւնն վաճառականական գործօնութիւն բոլորովին կ'անդիտանայ. եւ այս անգիտութիւնն կամ լուսութիւնն բացասական դրութիւն մը յինչեան կը յայտնուի։ Ասորեստանեայ արձանագրութիւններէն գիտենք թէ Նինուէի Թադաւորք Նաիրեայ-Ուրարտուի արքայեաց վրայ դրած հարկերուն մէջ՝ ձիերու հարկին յայտնապէս առաւելութիւն մը կ'ու տային. ապաւոր արքայեաց նկատմամբ՝ ձիոց հարկերն կա՛մ կը կրկնապատկուէին եւ կա՛մ քիչ մը կ'աւելնային։ Մեր ազգային արձանագրութիւններէն ալ կ'իմանանք որ Բիւնա նաւոյ վահագեալ թագաւորներն՝ ինչպէս Արքիաթիս Ա եւ իւր որդին Դարիդուրիս Բ, իրենց ազգային հպատակ իշխանաց վրայ ըրած արշաւաններէն բազմաթիւ ձիերու երամակներ Բիւնա կը փոխադրէին։ Մինչեւ Հեթումոս (Ա, 194. Ե, 49) մէկ կողմանէ Բաբելոնացւոյ հետ Արմենաց ունեցած վաճառականութեան վրայ կը խօսի, միւս կողմանէ՝ Արիստադորայ Միլետացւոյ խօսքը յառաջ բերելով կ'ըսէ թէ «պաճարք ճոխ են» Արմենք։

Ըստ Սարգսի (ԺԱ, ԺԳ, 9), Արմենիոյ ստարակայ ամէն տարի պարսիկ Աքեմենեան թաղաւորաց 20,000 մարուկ Արմենիայէն կը խաւրէր։ Քսենոփոն (Արշաւան, Դ, Է, 24) կը պատմէ թէ երբ Յուենաց Բիւրն Հայաստանի

(201) Տեղ. Վեհտիկ, Կրատ. Ազգեբան, հատոր Բ, էջ 12։

(202) Փ. Ե. 780-800 տարիներու մէջ գրած է։

(203) Այս միկնութիւնն վատիկանո մատենադարանին Եփրատայից քարտանուրիւնն հետաքրքիր մէջ է։ (Fr. Lenormant, Les origines de l'histoire, Բ. տպգր., հտ. Բ. Մասն Ա, էջ 402)։ Տես Knobel, Volkertafel der Genesis, էջ 53 եւ հետեւ։

մէջ դիւղ մը հասաւ, ոմանք ի Յոռնաց հոն մտրուկ երկվարներ յափշտակեցին, զորոնք տեղացիք զի սակ արքունի հարկին կը բուժանէին»։ Դարձեալ կը պատմէ (Անդ, Դ, ե, 35-36) թէ Քսենոփոն «... իրին համար մտրուկ մ'առաւ, եւ ամէն մէկ զորապիւրոյ ու խորապետի անկէ մէկ մէկ հստա տուաւ, Այս երկրին ձիերն Պարսկաստանի ձիերուն պէս մեծամարմին չեն, սակայն տնտնցմէ աւելի աշխոյժք ունին»։ Վերոյիշեալ գիւղն՝ ուր այս ձիերն կը գտնուէին, աներկբայ Տուարածատտի գաւառին արեւելակողմն էր։ Թէ Հայաստանի հիւսիսի արեւելակողմն եւս առատութեամբ ձիեր ունէր, կը վկայէ մեզ Ստրաբոն՝ որ կ'ըսէ (ԺԱ, ԺԳ, 4)՝ «... Փայտակարան եւս Հայաստանի կարի պողաքեր նահանգներէն մին կը սեպուի, նոյնն կրնայ բառիկ կոչուած կանն(204) գաւառին վրայօք, նա՛ թէ Արցախի(205) նկատմամբ, ուսկից ամենէն շատ պատկարզի ձիեր կ'ելլեն»։ Ապա ուրեմն Ստրաբոն չէր անդիտանար թէ միւս արեւելեան նահանգներէն եւս գոնեայ բաւական շատ ձիեր կ'ելլային։

Վեր բարելոնի հետ Հայոց վաճառականութեան վրայ Հերոդոտոսի խօսիլը յիշեցինք։ Քսենոփոն (կիւրտսի իրաւ, Գ, ք) եւ Ստրաբոն (Բ, ա, 15) եւս կ'աւանդեն՝ թէ Հայք վաճառականութեամբ մինչեւ Հնդկաստան երթեւեկ կ'ընէին. այս մատենագրաց խօսքերն ի մասնաւորի Հայաստանի արեւելակողման հարաւոյ եւ արեւելից հիւսիսի ժողովուրդները կ'աւանդեն։

Թէ ըստ Հ. Գիբերդայ՝ Հայաստանը Թագարմա կոչուու ենք, մենք կը հաւանինք, սակայն միւս անունները չենք կրնար ի թաց հանել, ինչպէս յայտնի է, որովհետեւ պատմական հիմանց վրայ հաստատուել են։ Գերման աշխարհագիրն կ'ըսէ թէ «հիւսիսային եւ արեւելեան ուս կողմերը բովանդակ Հայաստանի նման հասարար սեպուու բնաւ ապացոյց չունինք»։ Եւ թէ «երկիրն ի սկզբան անդ պատմական եւ ցեղական ամբողջութիւն մը չէր կադմեր»։ Արդարեւ ծանր՝ եւ կարի ծանր ամբաստանութիւն։ Սակայն Գերման գիտնականն կ'արդարանայ թերեւս սա խորհրդածութեամբ թէ երբ ինքն այս խօսքերը կը տողէր, Ասորեստանեայ սեպագիր արձանագրութիւններն կատարելապէս ուղիղ չէին թարգմանուած եւ ո'չ իսկ մեկնուած էին, իսկ մեր աղբային սեպագրութեանց մէջ ո'չ միայն զորաւոր հայերէնի մէկ բառը իսկ գիտնականք չէին նշմարած, այլ եւ ո'չ իսկ սեպագրութեամբ աւելցուու էին։ Սակայն գիտնէք այսօր թէ Ասորեստանի թագաւորք Հայաստանի արեւմտակողման գոնեա՛ մէկ մեծ մասը նախիկ կ'անուանէին, եւ ի մասնաւորի Սաղմանասար Բ (Առ Լէյպպաւայ Թիւ 12 Արձանագր. Ա, 14-15) Բիւռնեաց եւ Կապուտան ծովերը «նախիկայ երկրին վերին եւ ասորին ծովերը» կ'անուանէ։ Ապա ուրեմն ի հնումն նախիկ-Հայաստան՝ յարեւմտից մինչեւ յարեւելս հասնող պատմական եւ ցեղական ամբողջութիւն մը կը կապէր։ Ինչպէս հիւսիսային արեւմտից ծովը ուրարտական Հնդիկ-Եւրպական յատուկ անուամբ վիճակ մը կար՝ Ալդինի(206) կոչուած, այսպէս եւ Բիւռնեաց ծովուն արեւելակողմը Տուպաս(207) եւ Կապուտան ծովուն արեւմտակողմը Արդինիս(208)

(204) Յունարէն Կոմիսնէ։

(205) Յունարէն Որքիստէնէ։

(206) Կը նշանակէ՝ Անտառային-յաւերժանութեան (-երկիր), եւ էր եկեղեց գաւառին նախկին անունը։

(207) Կը նշանակէ՝ 'Տօք-ընդ' (-դէք), որով անուամբ կը կոչուէր նախկին վամ քաղաքը։

(208) Ասոր նշանակութիւնը ինչ «Արին, Կիլիւ» (-գէք), այս է Արեւ-ճիւք։ Արդինիս արդի Արտիշա աւանին նախկին անունն էր։

կոչուած քաղաքներ կային, որոնց անուններն ու բարտեան նշանակութիւններն ունեցող բառեր են :

Դարձեալ՝ Հայաստանի միջնաւայրը՝ Բիւրակն լեռան վիճակն Արունիս կը կոչուէր, որ հնդկ-եւրոպական բառ մ'ըլլալով՝ «Ջրոյին» կը թարգմանուի: Արունիսի հարաւայտ արեւելակողմը կը գտնուէր Դիա'ուխինի վիճակն, այս յատուկ անունն ու բարտեան վսեմօրէն հնդկ-եւրոպական բառադրեալ բառ մ'ըլլալով՝ «Երկնից-որդիք» կը թարգմանի:

Գեղամայ ծովուն արեւելեան եզերաց վրայ Ջուինիս անուն վիճակ մը կար, որ կը նշանակէ «Ծովային-Երկիր»: Նոյն ծովուն հիւսիսայտ արեւմտակողմը՝ նախնի նահապետի մը անունէն կատարգանի կոչուած վիճակ մը կար, որոյ անունն 'մաքարկեաց' կը նշանակէ: Կուր եւ Երասի գետաց միաշախուն կողմանքը Ուրտախինի կոչուած վիճակն՝ իւր անունն նոյնպէս նախնի նահապետի մը կը պարտի. իսկ անունն կը թարգմանի 'ոլորիդ-մարդոյ-որդուց-վիճակ': Թո'ղ զայս՝ որոնք ուրարտեան նախկին հայկական լեզուին բառերն են:

Ասոնք՝ հնագոյն ժամանակաց Հայաստանի պատմական եւ ցեղական ամբողջութեան նկատմամբ անհերքելի փաստեր են: Աստէն կը ստիպուինք յուսալ բերել Փր. Լընորման գիտնականին խօսքերը, որ Նաիրիա-Ռուրարտուի բաղմամբիւ մանր թաղաւորութեանց համար կը դրէ սապէս. «Նին-Աէական սեպագիր արձանագրութիւններն այս այլեւայլ տէրութեանց քանի մ'իշխանները մեկը կը ծառայեցնեն: Սակայն այնչափ գոնեազան թաղաւորութեանց գոյութիւնէն յուսալ եկած քաղաքական մանր բաժանմամբքն իսկ՝ այն արձանագրութեանց մէջ պարունակուած հին Հայաստանի այլեւայլ կողմանց դաւառաց, քաղաքաց, մարդկան եւ աստուածոց անուններն մեղի մէկ մէկ անգամ գրական եւ լեզուաբանական միաբերմը մը կը ցուցնեն, որ այս լայնատարած կողման բովանդակ տարածութեան վրայ սփռուած ժողովրդեան մէջ կը յայտնուի» (209): Ուրիշ տեղ մ'ալ կ'ըսէ. «Ընդհանրապէս Հայաստանի հին ժողովրդոց բաղմութեան մէջ՝ միեւնոս ասոնք քաղաքական մանր բաժանմանց եւ բաղմամբիւ անկախ թաղաւորութեանց տակ էին, ազգապարհան եւ լեզուագիտական միութիւն մը կար, այսպէս ալ կրօնական բացարձակ միութիւն մը կը նշմարուէր եւ ժողովրդեան ամէն մասունքը իրերաց հետ կը յօդէր» (210):

Գաղղիացի այս գիտնականին խօսքերն՝ մեր ազգային սեպագիր արձանագրութիւններէն ի վեր ելած ազգագրական եւ լեզուագիտական ճշմարտութեանց կատարելապէս կը համաձայնին: Դերման գիտնականին խօսքի հաւանակ՝ հիւսիսային եւ արեւելեան կողմերը բովանդակ Հայաստանի նման հաւասար սեպելու հօր փաստեր են այն ճշմարտութիւնքն: Հ. Բիւրեղ Մ. Մորենացոյ (Ա, 1), յիշած մարական ցեղի մը Հայաստանի արեւելակողմը գտնուելէն «նախնական ցեղային տարբերութիւն» կը տեսնէ ընդ մէջ այն ցեղին եւ Հայաստանի բնիկ Հայ ցեղերուն մէջ: Սակայն զայն չ'որոշեր թէ այն մարական ցեղին գոյութեան ժամանակն՝ նախնական ժամանակաց հետ բնաւ տղերս չունի: Ստոյգ է որ այս կէտն եւ մանաւանդ անոր բուն ծագումն-մեր պատմաւհօր եւս անծանօթ էր: Սակայն հաւաստի է որ՝ Մուրացան նախարարութիւնն եւ մարացի ցեղ մը կը բնակէին «յարեւելեայ ուսոց մեծի լերին»՝ մինչեւ ի սահմանս Գողթան: Իսկ ասոնք ոչ թէ նախնական ժամանակներէ

(209) Fr. Lenormant, *Lettres Assyriologiques*, Paris, 1871, հոս. Ա. էջ 119:

(210) Անդ, էջ 130:

Հոն կր բնակէին, այլ Մեծին Աղեքսանդրի մահուընէ վերջ՝ Ասորոպատէս մար-պարսիկ իշխանին եւ անոր սերնդոց թաղաւորութեան ազատորենոյ եւ ռամկին մնացորդն էին. թաղաւորութիւն մը, որ Կապուտան ծովուն տըրեւելակողմէն մինչեւ Երասխ գետ կր տարածուէր(211)։ Ապա ուրեմն այն մարացի ցեղն եւ նախարարութիւնն ստորին ժամանակէ՝ եւ հասցողի ժողովրդոց վրայ վերադրեալ տիրած էին, եւ Մ․ Խորենացին բոլոր ճշմարտութեան իրաց՝ ցեղային տարբերութիւնը կը յայտնէ։ Եւ զայն լաւ ի միտ առնուել պէտք է՝ թէ ինչպէս Ք․ ա․ Իններորդ դարուն վերջերն Իսպուխիս եւ իւր որդին Մինուսա Ա արեւելից հարաւոյ այս կողմանքը յանուն ազգային միութեան եւ միաւորութեան իրենց իշխանութեան տակ առին, նոյն միութեան եւ միաւորութեան կամ ազգային արենակցութեան պահանջն էին՝ որ յիշեալ կողմանքը Ք․ ե․ Երրորդ դարուն վերջերը Տրդատայ Մեծի իշխանութեան տակ կը բռնէին։

Ս․ Գրոց ասացուածոյն մէջ՝ «տուն» բառն ազգի մը կամ ցեղի մը կատարեալ ամբողջութիւնը կը նշանակէ։ Ըստ այսմ Եղեկիէլ Քի Տանէ Թորգոմայ» բառերը գործածելովն՝ ազգի մը կատարեալ կացութիւնը պէտք էր որ լիմանար։ Եթէ ըսենք թէ նոյն բառերով նոյն ազգին միայն այս կամ այն տեղական կամ իշխանական մէկ մասը կ'ակնարկէր մարդարէն, արդարեւ ճիշդ ենթադրութիւն մը հաստատել պէտք է որ ջանանք վայրապար։ Ապա ուրեմն «Թորգոմ», Տուն Թորգոմայ եւ Թորգոմայ Աղզ»(212) իրօք եւ ճշմարիտ Հայ ազգին է՝ բառին կատարեալ ամսման, եւ «Թորգոմական աշխարհ»(213) էր Մեծ Հայք՝ իւր բովանդակ տարածութեամբն։

Երբ մուտ գտաւ Հայաստանի մէջ այս «Տուն Թորգոմայ» գաղափար, Լ. կամ Էրբ սկսան մեր նախնիք ընդունիլ եւ ըսել թէ Հայոց ազգն Թորգոմէն սերած էր։ Տարակոյտ չկայ թէ Հեթանոսութեան ժամանակներն՝ Հայերն ո՛չ Թորգոմայ անունը կրնային գիտնալ, եւ ոչ ալ ընդունիլ թէ Թորգոմ՝ Հայ ազգին նահապետն եղած ըլլար։ Այս յատուկ անունն մի միայն Ս․ Գրոց մէջ կը գտնուէր։

Եւսերիոս Կեսարացի աներկբայ Ք․ ե․ 338ին իր Քրոնիկոնը գրած լոնցուցած էր․ ուստի մեծի հաւանականութեան է թէ Հայ կղերին բարձրատիման անձինքն եւ գիտնական մասն կանուի ժամանակաւ նոյն եկեղեցական պատմչին այն մատենին տեղեակ էին։ Եւսերիոս առաջինն է որ Հայերը «Թորգոմէ ծագեալ» կը գրէ։ Նոյն Քրոնիկոնին մէջն է որ յունապետ Հայ կղերականք եւ գիտնականք առաջին անգամ կարդացած են թէ Հայք Թորգոմայ սերունդն էին։ Երբ առաջին Թարգմանչաց ժամանակ յիշեալ Քրոնիկոնն փոխեցաւ ի Հայացի լեզու, «Թորգոմ եւ ի նմանէ Հայք» խօսքն թէ՛ կղերին եւ թէ՛ ժողովրդեան մէջ Հետզհետէ տարածուած եւ հաստատուած ըլլալու էր։ Թարգմանիչը առ հասարակ մեր ազգը մերկէր Թորգոմայ, Տուն Թորգոմայ, Թորգոմեան Աղզ» կը կոչին։ Նոյնիսկ Մ․ Խորենացի (Ա, Ժ) իր Հայկէն կոչել տուած Հայք անունը սապէս կը բացատրէ․ «Այսինքն աստէն

(211) Տես զայսմէլ Պոպրիս, Ե, ԺԵ, Թ-7, եւ Մարպրոն, ԺԱ, ԺԳ, 3, եւ *Chrestomatie ex Strabonis lib. XI, 38, ի Geogr. Gr. Min.*, հրատ. Muller-Didot, 1861, հտր. Բ, էջ 598։

(212) Այս վերջին երկու ասացումքը տես ի մասնաւորի յԱզգագնդեղութի, տպգր․ Վեներիկ, 1862, էջ 24, 582 եւ 597։

(213) Այսպէս Փ․ Բիւզանդացի, Գ, ԺԳ։

ընտելալք»՝ օղղի տանն թորդոմայն(214) : Ազգային նախնույն անուան այս ձևն յայտնապէս մեղի կ'ընէ թէ Հայք այն անունը մի միայն Ձորբորդ դարուն մէջ ճանչնալով ընդունելոյն՝ ողղակի կամ անողղակի Էօթանտանից յոտնական թարգմանութենէն, որ յայսմիկ իսկ հրաբայական բնաւրդն կր տարբերի :

Է. ՀԱՐՄԻՆԻՅԱՊ, ՀԱՐՄԻՆԻՅԱ :

Պարսկաստանի մէջ գտնուած Դարեհի Առաջնոյ երեքլեզուեան սեպագիր արձանագրութեան մարական խմբագրութիւնքն Հին Ժամանակաց Հայտատանի անունը օտէպ Հարմինիյապ ունին. այսպէս ի մասնաւորի Բագիստանի (Պիսիտուն) արձանագրութիւնն, մար. խմբագր. Ա, 12. Բ, 22, 24, 26, 29, 33, 38, 40, 48 : Մարական-անարիական լեզուին մէջ Հասարակ եւ յատուկ անուններու յոգնակներն միայն ք (լտ. ք) նշանագրով եւ Հնչմամր կը յօրինուին(215) : Ինչպէս մեր լեզուին մէջ «Հայք» բառն իւր յոգնակի թուովն աշխարհագրական անուն մըն է, այսպէս նաեւ Հարմինիյապ՝ իւր վերջին տառովն : Ջայս կանխառ. դնելով, ժարական անունանձեռոյն ստուգաբանութիւնն թերեւ կը դիւրիննայ, սակայն չ'ապահովուիր : Արդարեւ անուանաւ ուպահով ստուգաբանութիւնը չունինք. սակայն ներքի է թերեւս բոլր թէ Հարմինիյապ անունն քաղաղբայ բառ մ'ըլլալով, քաղաղբիչքն՝ Հար՝ Հին իրաներէն հարա 'լեռ', մինի դարձեալ Հին իրաներէն նմա՛նա = նմա՛նա 'նա 'ողի, երկիր' կը նշանակեն : Յիշեալ անունն մէջ տեսնուած -յապ վանին՝ քանի մ'արիական լեզուաց մէջ գործածուած -յա (-ես) ըստ Հայկականին) յարաբերական ածականի վերջադիր մասնկան յոգնակի ձեւն է : Ըստ այսմ՝ Հարմինիյապ բառն Հաւանականօրէն 'բնակիչք կամ ծնեալք լեռանց աշխարհին' կը նշանակէ : Սակայն՝ Հարմինիյապ յոգնական ձեւը՝ Դարեհի Առաջնոյ Նաբը-ի-Ռուստամայ NRe Արձանագրութեան մէջ (տող 22) Հարմինիյա եղակի ձեւով կը գտնենք, որ աներկբայ՝ ածական եւ բովանդակիչ ուղղական ըլլալով, կը նշանակէ 'Հարմինիական-երկիր' : Այս վերջին բառն զօրութեամբ կ'իմացուի : Տարակոյն չկայ որ Մար Հին Պարսկերէն շատ առաջ Ուրարտաւի Ժողովրդոց հետ յարաբերութիւն օւնեցած ըլլալու էին. ուստի այս անուանաձեւերն Հաւանականաբար արեւմտեան Երանեան Մարաց մէջ նախ եւ առաջ ծնունդ ունեցած պէտք էր որ ըլլային :

Ազգաղբական ձեւն է Հարմինիյար 'Հարմինիացի', զոր Բագիստանի արձանագրութեան մարական խմբագրութեան մէջ (Բ, 22. Գ, 36, 38) Դարեհ Ա գործածած է :

(214) Պատշաճ չեմք տեսնիբ բննի աստէմ քէ Տոգարմո՝ արդարեւ իրական անհատական անձնաւորութիւն ունեցած նախնի նախապիտ մըն էր, քէ այն անունն աշխարհագրական եղած ըլլալով՝ Կապաղովկիոյ արեւելիկողմը Տիւ-Գարմիմու քաղաքին անունէն յառաջ եկած, եւ կամ ազգագրական դրութիւն մ'որոշելու նպատակաւ յառաջ եղեալ լոճ անօճ մըն էր : Այսպիսի խնդրոյ լուծման ժամանակն չէ տակաւին : Սակայն ըստ մեզ՝ աշխարհագրական մեկնութիւնն ընդունելի չէ :

(215) Sbu J. Oppert, Le peuple et la langue des Medes, էջ 54 :

Ը. ԱՐՄԻՆԱ, ԱՐՄԱՆԻԹԱ:

Այս անուններն չին պարսկական ըլլալով, յիշեալ Թաղաւորին երեք այլեւայլ տեղեր փորագրել տուած սեպագիր արձանագրութեանց մէջ կը գտնուին: Երկրորդ անուննաձեւն առաջնոյն լծորդ կամ այլափոխ ձեւն է: Առաջին ձեւն՝ Արմինա, յաճախ գործածուածն ըլլալով, Բաբիստանի երեք լեզուեան սեպագիր Արձանագրութեան Պարսկական հմբագրութեան՝ սիւն Ա, 15. սիւն Բ, 30, 32, 50, 52, 59, 63 տողերուն մէջ, Պերսեպոլիսի Թ=1 Թիւ լուկ էին Պարսկերէն լեզուաւ յորինուած Արձանագրութեան 12րդ տողին մէջ, եւ ի նախընթաց երեք լեզուեան NRe Արձանագրութեան Պարսկական հմբագրութեան 27րդ տողին մէջ կը գտնուի: Երկրորդ ձեւը՝ միայն Բաբիստանի Արձանագրութեան դարձեալ Պարսկական հմբագրութեան մէջ՝ սիւն Բ, 33-34, 39, 44 տողերը կը գտնենք: Արմինա անունն՝ ըստ մեր տեսնութեան, բաղադրեալ բառ մ'ըլլալով՝ կը լուծանի եւ կը ստուգարանի սառայէս. Արմ սեմական-արամէական արամ 'բարձր' բառին ամփոփեալ ձեւն է. -ի- յօդիչ տարր. մա չին իրաներէն մամ'մա=մաւմ'մա 'տեղի, երկր' բառին կրճատականն է, զոր ուրարտեան նախկին Վայրէնին մէջ յաճախ կը գտնենք: Ըստ այսմ՝ Արմինա 'բարձր-երկր' կը նշանակէ: Արմանիյա ձեւոյն վրայօք՝ վերագոյն յիշուած Հարմինիյա ձեւ անուան -յա վերջադիր մասնկան վրայ ըրած գիտողութիւններն նորոգել կը ստիպուինք: Արդարեւ՝ այն Արմանիյա ձեւն անական անուն մ'ըլլալ կ'երեւի, եւ իր բովանդակիչ ազդական՝ Արմանիական-երկիր կը նշանակէ: Այս վերջին բառն զօրութեամբ կ'իմացուի: Արմինա իւր Արմանիյա լծորդ ձեւովն՝ նախ յառաջագոյն Դարեհի Ա (Ք. ա. 521-485) միջոցաւ մեզի կը յայտնուի: Եւ չեն ինչ զարմանք թէ չին պարսկերէնին մէջ արամէական տարր մը մուտ գտած ըլլայ, վասնզի՝ յիշեալ Թաղաւորին ժամանակէն շատ առաջ արամէականն յառաջակողման Ասորոյ թէ՛ արեւելեան եւ թէ՛ արեւմտեան կողմերուն ազդաց լեզուներուն վրայ մեծ ազդեցութիւն գործած էր: Այս ազդեցութիւնն էր որ Դարեհէն զոնեա՛ 340 տարի առաջ՝ մինչեւ անդամ մեր Արամիս Թաղաւորին անուան ծագում տուած էր (216):

Ազդագրական է Արմինիյա 'Արմինացի', զոր Դարեհի Ա Բաբիստանի Արձանագրութեան Պարսկական հմբագրութեան մէջ՝ սիւն Բ, 29. Գ, 77. Գ, 29 կը գտնենք:

Ստորոգ է թէ Դարեհի Առաջնոյ ժամանակէն ոկոսեալ՝ վերոյիշեալ անուններն մեր ազգին մէջ գործածուած են զոնեա երբ օտարաց հետ յարաբերութիւն կ'ունենային: Թէ արդեամբք ազգին մէջ զոնեա մերթ ընդ մերթ գործածուած էր՝ կը յայտնէ մեզի գաղէպն որ՝ ըստ Քսենոփոնեայ վկայութեան (Արշաւան, Դ, ե, 34) Յունաց Բիւրսոյն Հայաստանէն անցնելու տուն՝ երբ դիւղ մը հասան, ինքն Քսենոփոն եւ Քրիստոփոս զօրավարն աւառ նապետին հարցուցին թէ ճերմրիին անունն ինչ էր: Արմենիա, պատասխանեց աւանապետն: Օտար ազգերն յիշեալ անունները՝ թեթեւ խմե-դիտիտութեամբ, նոյն Թաղաւորին ժամանակէն մեր երկրին եւ ազգին համար կը գործածեն մինչեւ ցայսօր:

Առանց պատշաճ կը տեսնենք ըսել թէ Հերոդոտոս (Ե, 52) երբ Աթ-

(216) Արմինա անուն վրայ գիտնականք այլեւայլ մեկնութիւններ տուած են, որոնցմով աստէն գրադիլ պատշաճ չեն տեսներ: Սակայն տես ի մասնաւորի P. Spiegel, *Eran, Alterth.*, հար. Ա, էջ 217:

մենևանք օկտուբրեան ժամանակ արքունի պողոտային վրայ կը խօսի, զԱրմենիա եփրատայ աղեղէն մինչեւ Մասեաց մօտերը կը տարածէ։ Արդարեւ կ'ըսէ անգլիւն․ «Արմենիայէն Մատիանէի մէջ կը մտցուի»․ կանխաւ (ե, 49) ալ զրոած է․ «Կելիկիկցոց սահմանակից են Արմենք...»։ Արմենաց Կահմանորդք Մատիանցիք...»։ Մատիանէ՝ Մասեաց արեւմտակողմերէն մինչեւ Կապուտան ծով կը տարածուէր, սակայն այս կողմանց ժողովուրդներն իրենց նախկին քաղղիական-հայկական բնութիւնը փոխած չէին կրնար ըլլալ։ Արդարեւ երբ նոյն պատմիչն ժամանակակիցն Քսենոփոն (Արշաւան, Դ, 4, 4. դ., 4. է, 25) իւր ժամանակը Արմենիան արեւելեան եւ արեւմտեան մասանց բաժնուած մեղի կ'աւանդէ, կը տեսնենք թէ Կորդուաց հիւսիսոյ արեւմտից ծայրէն կարծես միջօրէական գիծ մը՝ առաջին մասը երկրորդ մասէն կը բաժնէր։ Արեւելեան մասին մէջ կը զտնուէին անտարակոյս Մատիանցիք եւ նոյնիսկ Ալարոդեայք։ Յամենայնդէպս՝ երբ Հերոդոտոս (Է, 73) Քսերքսէսի Յունաց վրայ ըրած արշաւանց վրայօք խօսելով՝ նախնա-ուրարտեան երկրաց մեծագոյն յոյժ մասին զօրքերը միայն «Արմենք» բառ-անունն տակ կը բովանդակէ, այս Արմենաց երկրին կամ Արմենիա կարի մեծ տարածութեամբ մեր մտաց մէջ կը նկարի։ Ըստ Երեւուածին՝ արեւմտեան մասեանագրաց մէջէն նախ Հեկատոնոս (Ք. ա. 519-486) է որ Արմենի անունը գործածած է ըսելով․ «Քաղղիւբաց զէպի հարաւակողմն Արմենք սահմանակից են» (217)։

Թ. ՀԱՅՔ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀ, ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀ, ՀԱՅՈՑ ԵՐԿԻՐ։

Ահաւասիկ դասական տեւուններ, որոնք միայն մեր ազգին մէջ դարձածուած են, եւ որոնց արմատականն՝ ազգապարական Հայ բառն կամ անունն է։ Այս անուան ձեւն իսկ կը ցուցնէ թէ քան զառաջինն կրտսերապէս է։ Սակայն փութեամբ ըսել թէ անոր աղբիւրն նախապատմական ժամանակաց մէջ կը գտնուի։ Արդարեւ մեր ազգային Յաշտից կարգաւորութեան Արձա-նագրութեան մէջ (մեր թիւ 42, տողք 6/38) 'Ուսա որ եւ Հուսա' հոգմոց դիք մ'ունիք, որուն վիճակ մը նուիրուած էր, որ (Անդ, տողք 20/66) 'Ուսինա=Հուսինա 'Ուսայ, Հուսայ-երկիր' կ'անուանուէր (218)։ Ըսենք անցողիկ որ այս վիճակը Սիւնեաց մէջ Վայոց-Ձորոյ հետ համեմատել պէտք է։

Չիք տեղի տարակուսի որ 'Ուսա=Հուսա առանձինն եղանակաւ այս վիճակին մէջ կը պաշտուէր, զոր օրինակ Տուսպուսա 'Տօթ-գործող' դիքն ժամանաւորապէս Տուսպուսա (=Վան) քաղաքին եւ ասոր Տուսպանա 'Տուսպա-երկիր' կոչուած գաւառական մէջ պաշտօն կ'առնուր։ Կարի հաւանական է որ Հուսա հնչիւնն 'Ուսա հնչիւնէն աւելի գործածական էր այն դից նուիրեալ վիճակին մէջ։ Արդ՝ այս վիճակին բնակիչներն առհասարակ, եւ իւրաքանչիւրն առանձինն միւս վիճակաց բնակիչներուն նկատմամբ Հուսի 'Հուսա-ստտուածոյն-երկրպագու կամ երկրպագուէ' պէտք էր որ կոչուէին։ Հուսի իբր բովանդակիչ եզակի սեռական առաջին իմաստը, եւ ասկէ իբր բովանդակիչ յոգնակի ուղղական երկրորդ նշանակութիւնը պէտք էր որ ունենար․ զոր օրինակ խալդի 'Քաղղիք, Քաղղիս-ստտուածոյն-երկրպագուէ' անուան

(217) Առ Յստի․ Թիւղմիկացոյ, ընդ սմուսի Քաղղիք։

(218) Աստի ընթերցիւր Մոսմ Գ, Ասպիմ Շրիւմ, Գլ. Գ, 3, եւ Երկրորդ Շրիւմ.

մէջ դռնէ յոգնական ձեւոյն համար ապահով ցոյցը ունինք: Ըստ կատարեալ հաւանականութեան՝ Հաւաքի դիցարանական անունն ցեղազգրական եւս եղած է Նախ չին ժամանակաց մէջ, որուն յաջորդած են «Հայ» եւ «Հայք» ձեւերն: Վերջին ժամանակաց սկիզբները: Աստէն գիտել պէտք է որ Հայ-ք անուան վերջին տառն մեղի գրաբար լեզուին կամ ճշգրտօրէն զաւառարարութեան ազդեցութեան ժամանակի մատնանիշ կ'ընէ. այնպիսի ժամանակ մը՝ որ նախկին ուրարտեան թագաւորաց լեզուն՝ ուրարտեան թագաւորութեան անկմամբ՝ որեւէ ազդեցութիւն չէր կրնար գործել, եւ գրաբար լեզուին բոնիկ տեղին ու սահմաններն Հայաստանի միջնադարն էր, ուսկից իւր ազդեցութիւնը կ'ըստինքս գլխաւորապէս մերձակայ վայրաց ժողովրդոց մէջ: Սիւնեաց Վայոց-Ձոր գաւառն ալ միջնաշխարհին կամ Այրարատ նահանգին՝ յարեւելից կից էր անբաժանելի: Հայ եւ Հայք անուններն նոյն յառաջագոյն յիշեալ Հուսիս-Վայոց-Ձոր գաւառին բնակչաց միայն կրնային պատկանիլ: Սակայն ե՞րբ եւ ի՞նչպէս ընդհանրացան այն անուններն: Յայտ է թէ առ ի չգոյէ պատմական վկայութեան իրիք՝ ոչ ոք այս հարցմանց բացարձակ պատասխան մը կրնայ տալ: Այսու հանդերձ պատմագիտաց եւ խոսքարկուաց ցանկութիւնը գործացնելու համար ըսենք՝ թէ որովհետեւ գրաբարն իւր վերջին դիրքը քաղաքական բարձր պայմանի մը հետ անբաժին ունենալու էր, այս պայմանը մենք Արտաշէսեանց Հարստութեան կանգման ժամանակաց մէջ կրնանք տեսնել: Արտաշէս (Արտաքսիս) Ա երբ Ք. ա. 189-իւր 145 Արմենիոյ մեծագոյն մասին վրայ կը թագաւորէր, կարի հաւանականօրէն միջնաշխարհին բարբառն էր զոր նա կը գործածէր թէ՛ արքունեաց եւ թէ՛ պաշտօնական հրապարակական գործիքաց մէջ: Երբ ապա խորհինք թէ նոյն թագաւորն ի սկզբան Հուսիս-Վայոց-Ձորոյ արքայիկն պէտք էր որ ըլլար՝ որպէսզի իրմով Հայ եւ Հայք անուններն բարձրագոյն դիրք մը գրաւէին բոլոր երկրի ժողովրդոց անուանց մէջ, խնդրոյն զերքն եւ զգիտողն կրնանք մեկնել որչափ հնար է:

Հայ եւ Հայք անուններն բուն ազգազգրականքն ըլլալովին, երկրորդն աշխարհագրականի տեղ եւս կը գործածուի՝ ինչպէս յայտնի է: Իրենց համադր ունին Հայաստան-եայ եւ Հայաստան-եայք անուանաձեւերը. ասոնց առաջինն՝ 'Ծագմամբ-ի-Հայաստանէ, Հայաստանի-վերաբերեալ(219), ընակ-Հայաստանի՝ կը նշանակէ, ինչպէս վերադոյն օրինակ մ'ունինք. իսկ երկրորդը՝ յոգնակի ձեւով ըստ հետեւորդի: «Հայաստան» աշխարհագրական անունն կը լուծուի ի Հայ-աստան, որուն մէջ երկրորդ տարրն յօդէ չէ. իսկ երրորդն՝ սանսկիւտ տոհմաւ 'տեղի, բնակավայր՝ եւ հին երանեան տոհմաւ 'տեղի, զիրք, երկիր՝ եւ յո՛ւարէն հետտիւ 'բնակավայր՝ բառերուն հետ նոյն է: Ըստ այսմ՝ նոյն անունն 'Հայոց-երկիր՝ մոնաւանդ թէ Հուսա-դից-ծառայից-երկիր՝ կը նշանակէ: Գրաբարի-ստան ձեւը՝ Միհուստայ Առաջնոյ Ուրարտուի թագաւորին (Ք. ա. իւր 800-780) 4րդ Պատմական Արձանագրութեան 7րդ տողն ունի-ստանիւ ձեւով՝ յանուանն «Պատինա-ստանիւ» 'Պատաց-երկիր՝: «Հայաստան» անունն իւր վերադիր կամ անական անուն եւս գործածուած է. այսպէս Փ. Բիւզանդացի (Դ, Ի) կը գրէ՝ «Իբրեւ եկն հոսս

(219) Գրաբարի մէջ վերագիր մասնիկն *ահ*՝ հայ մասնիկն *այ*ս արիական ծագումն ունենալով, ասոց մէջ տեսնուած է նա յ տառերմ լոկ հայկական ինչ սակայն *ահ* մասնիկն միայն ծագումն ու վերաբերութեան ցաղափարներն կու տայ:

(Շապուհ) զբաղութիւն գործոյն Հայաստան ղորացն, ... կայր զարմացեալ մեծապէս»։ Եւ (Անդ)․ «Ամենայն ոք յանձնիր տուն յիւրաքանչիւր տեղի ղորէն բարուց Հայաստան մարդկան անձկացեալ էին»։ Եւ ղորժեալ (Գ, իս) է՛րսէ։ «Յաղթահարէին զգօրսն Պարոից գունդն Հայաստան»։ Մ․ Որոշուցի ղինուորական հայրերար կ'իմանայ երբ կ'ըսէ (Բ, ձե)․ «Ժսկ թաղաւորն ճրգատ ամենայն Հայաստանօք իջեալ ք ղաշտն Գարբարացուց, պատահէ հիւսիսականացն անկատու պատերազմի»(220)։

(220) Ըստ երեւոյթիմ ձայ, Հայք, Հայաստան եւ Հայկ անուններն նախ յառաջագոյն, եւ վայոց-ձոր անունն անկէ քանի մը դար վերջը՝ եկած են ի հանդէս զայս կը ցուցնեն առաջնոց եւ վերջնոյն մէջ եղած սկզբնաւոր հշանագրաց եւ հնչմանց եւ նշանակութեանց տարբերութիւններն։ Զանց կ'ընենք աստէն երկարի յառաջ բերելով Մագիտորոսէն Հայաստանի համար գործածուած «Յարեթեան մահանգ, Հայկական մահանգ, Արամեան մահանգ» յորջորջմունքը, որոնք մատենագրական ճաշակէ դուրս են, եւ մասամբ պատմական եւս շենք։

ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԴ․ ՍԱՆՏԱՆԺԵԱՆ,

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ

(Շար․ 7 եւ վերջ)

«Սինն»ի ներկայ թիւով կ'աւարտի Սանտանեան Վարդապետի մեծարժէք երկին՝ «Հայացի Հնախօսութիւն Հեքսանոսութեան Ժամանակացի Առաջին Մասը, որ կը բռնէ ձեռագրին 94 էջը։ Ամբողջը կը բաղկանայ 960 էջերէ։ Վիեննայէն Հոգշ․ Տ․ Մեսրոպ Մ․ Վրդ․ Գրիգորեան ատենին նստուկով մեզի տեղեկացուցած էր թէ սոյն երկին *Փրանսերէն* թարգմանութիւնը հրատարակուած էր Հոռով մէջ 1917-ին, «Histoire Documentaire de l'Armenie des Ages du Paganisme» խորագրով։

Ծնթ․ հմբ․